PHẠM-HOÀNG HỘ

CÂY CỎ VIỆT NAM

An Illustrated Flora of Vietnam

Quyển I

Từ Khuyếtthựcvật, Lõatử, Hoa-cánh-rời đến họ Đậu

NHÀ XUẤT BẢN TRẺ

LỜI NHÀ XUẤT BẢN

CÂY CỎ VIỆT NAM là một công trình khoa học mang tầm cỡ quốc gia và mang chứa nhiều tâm huyết của giáo sư Ts. Phạm Hoàng Hộ.

Thời kỳ đất nước còn chia cắt, giáo sư Phạm Hoàng Hộ đã từng nổi tiếng với công trình biên khảo lấy tên là *Cây Cỏ Miền Nam.* Sau ngày đất nước thống nhất, giáo sư Phạm Hoàng Hộ vẫn miệt mài làm việc trong những điều kiện khó khăn hạn chế. Ông đã bổ sung vào quyển *Cây Cỏ Miền Nam* một bộ phận thảo mộc quan trọng ở địa bàn các tỉnh phía Bắc. Với phần bổ sung này, tập sách *Cây Cỏ Miền Nam* được giáo sư Phạm Hoàng Hộ đổi tên thành *Cây Cỏ Việt Nam.*

Theo giáo sư Ts. Phạm Hoàng Hộ, Việt Nam là đất nước, có một thực vật chúng phong phú hàng đầu thế giới với khoảng 12.000 loài khác nhau. Trong tập sách này chúng ta có thể tìm thấy hàng ngàn giống loài tiêu biểu nhất. Mỗi giống loại được trình bày theo những tiêu chí khoa học và với độ chính xác cao. Cũng theo những tiêu chí đó, giáo sư Phạm Hoàng Hộ đã có một cách trình bày văn bản hơi khác thường. Ông đặc biệt chú ý đến những từ kép và viết chúng thành một từ dính liền ví dụ: hiểnhoa, bàotử, thứdiệp, bàotửnang... Cũng có những từ dược ông thêm vào những dấu gạch nối. Ví dụ: giả-baomô, gân-phụ, hoa-cánh-rời... Những cách viết đó, tuy không phổ biến nhưng chắc chắn không phải là không có ý nghĩa trong những văn bản khoa học.

Nên biết hiện nay trên thế giới chưa dễ đã có mấy quốc gia - kể cả những quốc gia có nền khoa học tiên tiến - có được một công trình sưu tầm biên khảo hoàn chỉnh về thảm thực vật trên đất nước mình. Để có được một công trình khoa học như *Cây Cỏ Việt Nam,* không biết phải tốn bao nhiêu chất xám, thời gian và tiền bạc? Điều may mắn là giáo sư Phạm Hoàng Hộ đã âm thầm dành hầu hết cuộc đời mình để đầu tư cho công trình này.

Lần đầu tiên *Cây Cỏ Việt Nam* được Nhà xuất bản Trẻ hân hạnh giới thiệu với bạn đọc. Chúng tôi hy vọng quyển sách này sẽ giúp ích không ít cho những người yêu khoa học, yêu thiên nhiên và yêu đất nước Việt Nam.

NHÀ XUẤT BẢN TRẺ

1999

THAY LỜI TỰA

Thựcvậtchúng Việtnam có lẽ gồm vào khoảng 12.000 loài. Đó là chỉ kể các cây có mạch, chứ không kể các Rong, Rêu, Nấm.

Nước ta có một trong những thựcvậtchúng phongphú nhất thếgiới. Pháp chỉ có khoảng 4.800 loài, ÂuChâu 11.000 loài, Ấnđộ, theo Hooker, có khoảng 12-14.000 loài. Với một diệntích to hơn nước ta đến ba mươi lần, Canada chỉ có khoảng 4.500 loài, kể cả loài dunhập. Cả Bắc-Mỹ, rộng hơn nước ta gần 65 lần, chỉ có hơn 14.000 loài một ít mà thôi. Áchâu, một lụcđịa 23 lần rộng hơn ta, chứa khoảng 14.500 loài. Gần ta, chỉ có Malaysia và Indonesia nhập lại, rộng bằng 6 lần nước ta, mới có số loài cao hơn: số loài phỏngđịnh vào 25.000 (nhưng hiện biết chỉ vào 5.000).

Nguyênnhân của sự phongphú ấy phứctạp. Trước hết, Việtnam nằm trong vùng nhiệtđới, thuậnhợp cho sự sinhsôi nẩynở của câycỏ. Việtnam không có samạc. Lại nữa, Việtnam nằm trên khối Indosinias của vỏ Tráiđất bền vững từ mấy triệu năm nay, không chìm ngập dưới biển bao giờ. Rồi vào Nguyênđại đệtứ, Việtnam không bị giábăng phủ xua đuổi các loài, có khi không trở lại được như ở nhiều nơi. Sau rốt, Việtnam lại đã là đường giaolưu hai chiều giữa thựcvậtchúng phongphú của miền Nam Trungquốc, của Malaysia, Indonesia, và trong quákhứ gần đây, Philippines còn được nối liền với ta. Nên, nếu ở rừng Amazon, trungbình ta gặp được vào 90 loài/ha, ở Đông-nam-Á, ta đếm đến được 160 loài!

Sự phongphú ấy là một diễmphúc cho dântộc Việtnam. Vì, như tôi đã viết (1968) "...Hiểnhoa là ânnhân vôgiá của loài Người: Hiểnhoa cho ta nguồn thức ăn căn bản hằngngày; Hiểnhoa cungcấp cho ta, nhất là người Việtnam, nơi sinhsống ankhang. Biếtbao cuộc tìnhduyên êmđẹp khởi đầu bằng một miếng Trầu, một miếng Cau. Hồi xưa, mấy ai trong chúngta đã không chào đời bằng một mảnh tre để cắt rún, rời nhau? Lúc đầy nguồn sống, lúc nhànrỗi, chính Hiểnhoa cungcấp cho loài người thức uống ngon lành để saysưa cùng vũtrụ. Lúc ốmđau, cũng chính Câycỏ giúp cho ta dượcthảo hiệulinh..."

Các điều ấy rất đúng hơn với chúngta, người Việtnam, mà ở rất nhiều nơi dân còn sống với một nền Văn minh dựa trên thựcvật.

Những ânnhân của chúngta ấy đang bị hiểmhọa biến mất, tuyệtchủng, vì rừng nước ta đã bị đẩy lùi đến dưới mứcđộ antoàn, đất màumỡ đã bị xoimòn mất ở một diệntích lớn, và cảnh samạc đang bànhtrướng mau lẹ. Đã đến lúc, theo tiếng nhạc của một bài ca, ta có thể hát: *"Thầndân nghe chăng? Sơn-hà nguybiến. Rừng dày nào còn, Xoimòn đang tiến... Đâu còn muôn cây làm êmấm núi sông..."* Khotàng thựcvậy ấy chúngta có phậnsự phải bảotồn. Sự bảotồn và phụchồi Thiênnhiên ở nước ta rất là cấpbách. Chúng ta có thể tự thựchiện, vì mỗi người của chúngta, dù lớn dù nhỏ đều có thể góp phần vào sự bảotồn ấy. Yêu nước không phải chỉ cầm súng chiến đấu, hiến thân vì tổ quốc mà thôi. Thời bình, người kinhdoanh, tạo ra nhiều công ăn việc làm mới cho nhândân, cũng đáng phục, đáng catụng? Và chúngta? Bằng những cửchỉ nhỏ hằng ngày, sự đóng góp của chúngta quantrọng không kém: Không quăng bậy một tia lửa, một tàn thuốc, là ta đã góp phần tránh nạn cháy rừng. Không đốn bậy một cây, là ta đã bảo vệ thiênnhiên của ta. Trồng cây không những là phậnsự của Nhà nước, hay của các côngty lâm nghiệp. Chung quanh nhà chúng ta, chúngta có thể tìm trồng một cây lạ, đặcbiệt, hiếm của vùng hay chỉ có ở Việtnam. Nhân dân ta yêu câycảnh, hoakiểng, nhưng những ai nhànrỗi cũng có thể trồng cây lạ hoặc một cây nào đó vào khoảng đất trống, là một nghĩacử, mà cũng là một thú tiêu khiển không kém hay, đẹp. Các thôn, làng, thịxã nên có một côngviên, hay vườn Báchthảo, không lớn thì nhỏ, để khoe các cây lạ, cây quí của vùng mình, không bắtbuộc là cây hữuích hay đẹp. Cây Dó đâu có gì lạ? Nhưng nó là niềm tự hào cho dântộc vì từ thời HồngBàng, dân ta đã biết lấy trầm từ nó. Bạn có biết rằng, cả ngàn cây khác chỉ có ở Việtnam mà thôi! Các cây này còn có thể trồng như là cây che bóng mát dựa lộ, quanh nhà... Các làng, các quậnhuyện, các tỉnh nên tạo phongtrào trồng nhiều loài cây lýthú như vậy. Ta không cần đợi đến các phongtrào trồng cây gây rừng, không đợi các lâmviên, lâmtrường, khu dựtrữ để bảo vệ tàinguyên quíbáu cho các thếhệ mai sau, mà ta cũng có thể chính mình, trong mọi lúc góp phần vào sự bảovệ thiênnhiên ấy. Trồng các cây lạ, đặcbiệt ấy còn là một yếutố quyếnrũ dukhách quantrọng: Lan Thủytiên hường *(Dendrobium amabile)* của ta, chỉ có một vườn Báchthảo ngoạiquốc trồng được và họ tự hào đến đỗi đã ghi trong "Sách Guinness thế giới" (1988)!

Hằng năm, ta có thể tuyêndương nhà nào, nơi nào đã trồng cây hay, lạ. Tấtnhiên là công lao ấy tuy không bằng những ai đã đem vi khuẩn nốt sần *Rhizobium* vào để tăng năngsuất đậu-nành, đã trồng được cây Dó tạo trầm, đã dunhập lúa Thầnnông, hay Nho... Nhưng nếu cả ngàn người, cả triệu người đóng góp cho nonnước những "kếhoạch nhỏ" ấy, cả triệu cái nhỏ chắc chắn trở nên một khối đồsộ.

Thựcvậtchúng của ta với cả vạn câycỏ như vậy nhưng mỗi loài đều có tên tuổi và nhiều đặctính riêng của nó vôcùng lýthú. Dù bạn ở nôngthôn hay thànhthị, mỗi ngày, một khi bước ra khỏi nhà, bạn đều sẽ gặp, không cây này thì cỏ nọ, có khi nào bạn nghĩ rằng

mình cần phải biết tên của chúng không? Rất cần đỗ bạn ạ, nếu ta biết mặt, biết tên của một cây, một cỏ, và rồi khi chúngta đi đâu đó, chúngta sẽ gặp lại nó, như gặp một người bạn thân quen, có phải sẽ đỡ lẻloi và chuyến đi ấy sẽ có ýnghĩa hơn không? Câycỏ, như trên đã nói, không phải là "cỏcây vôloại" mà là những ânnhân nuôi dưỡng chúng ta, chechở, bảovệ cho chúngta, thậmchí còn chữa bệnh cho chúngta nữa... Hyvọng rằng tập sách nhỏ này sẽ giúp cho các bạn trẻ nhận biết và làm quen nhiều hơn với những người bạn thiênnhiên hữuích này.

PHẠM-HOÀNG HỘ

10-01-1999

VÀI DANHTỪ THỰCVẬT

CỦ

Bộphận dinhdưỡng nào ở dưới đất và phù ra. Vídụ: củ Hành (do bẹ lá), củ Gừng, Khoai-ngọt (do thân), củ Sắn (do rễ). Khi củ chứa nhiều bột ta có một khoai: khoai Mì, khoai Lang. Khi ở trong khôngkhí, một phần của đáy thân phù to ra ta có một giảhành (họ Lan, pseudobulb).

THÂN

Bộphận mang lá. Cây có thân mềm không có cơcấu hậulập liêntục gọi là cỏ : Móngtay, Bạc-hà, Đuđủ. Cây cứng có nhánh, không cao lắm (dưới 7m) gọi là tiểumộc (shrub,treelet): Cách, Nguyệtquới, Đinhlăng. Những cây như Dầu, Sao, Xoài là đạimộc. Cây hay cỏ có thể là dây: bò như Rau-muống, leo quấn như Bimbìm, leo nhờ vòi như Nho, Khổqua, hay trườn như Bônggiấy, Giun. Thân ở dưới đất gọi là cănhành (rhizome), vídụ: cỏ Cựa- gà *Panicum repens*, Ngải hoa *Canna*, Bồbồ...Khi cây sống một năm hay ít hơn, ta có cây nhấtniên (annual); khi sống 2 năm ta có cây lưỡngniên (biennial), sống lâu hơn ta có cây đaniên (perennial).

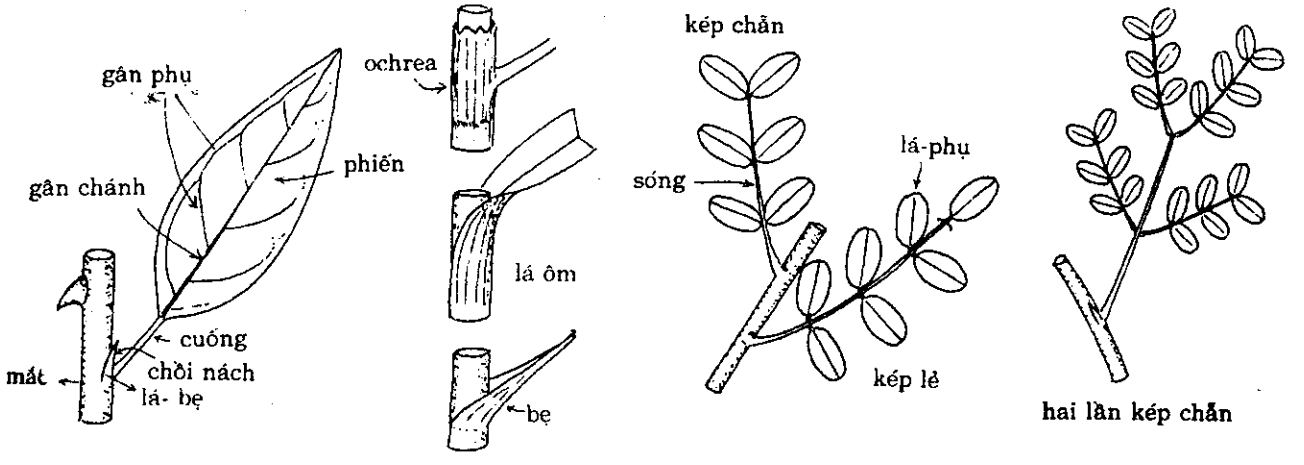

Hình 1 : Hìnhthể và cơcấu của lá.

LÁ

Do một cuống (petiole) mang lấy một phiến (limbẹ).

a - **Hình thể:** đơn khi nào chỉ có một phiến duynhất, vídụ như lá Xoài, Đuđủ ; kép là khi nào phiến do lá nhỏ gọi là lá-phụ (leaflet) làm thành (hình 1), vídụ như Đậu. Lá phụ có thể kép và có tên là thúdiệp (lá-phụ bậc nhất) và mang tamdiệp. Vídụ lá Mắccõ có 2-4 thúdiệp mang nhiều tamdiệp (lá-phụ bậc nhì). Tamdiệp có thể kép và mang túdiệp (vài Bignoniaceae). Lá đơn có thể nguyên khi bìa thẳng, đều (Xoài, Mận) hay có răng như Húng.., có khía hay thùy (lobate) như Xakê; lá-phụ cũng thế.

Về hình thể , xem hình 2 và 3.

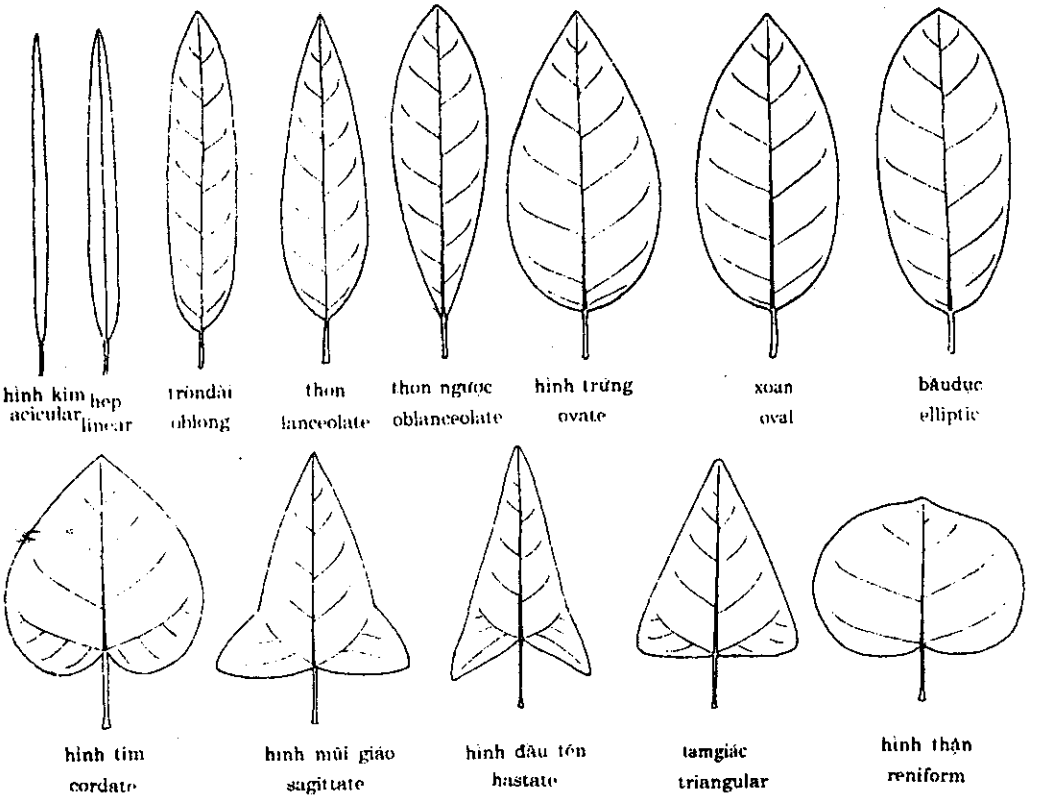

Hình 2 : Hình thể của lá.

b - **Gân**: gân là bộ xương của lá. Có hình lông chim (pinnate) khi nào gân phụ đi từ một gân chánh, và gân songhành với nhau, vídụ: đơn: Xoài, Oi , Ot; kép: Mắccõ, hay theo hình chânvịt (palmate) khi đi từ một điểm như các ngón chân của Vịt; vídụ: đơn, Bìmbìm; kép, lá Gòn... hay hình lọng (peltate) khi cuống gắn ở trong phiến: Sen, Địaliên, dây Mối *Stephania*

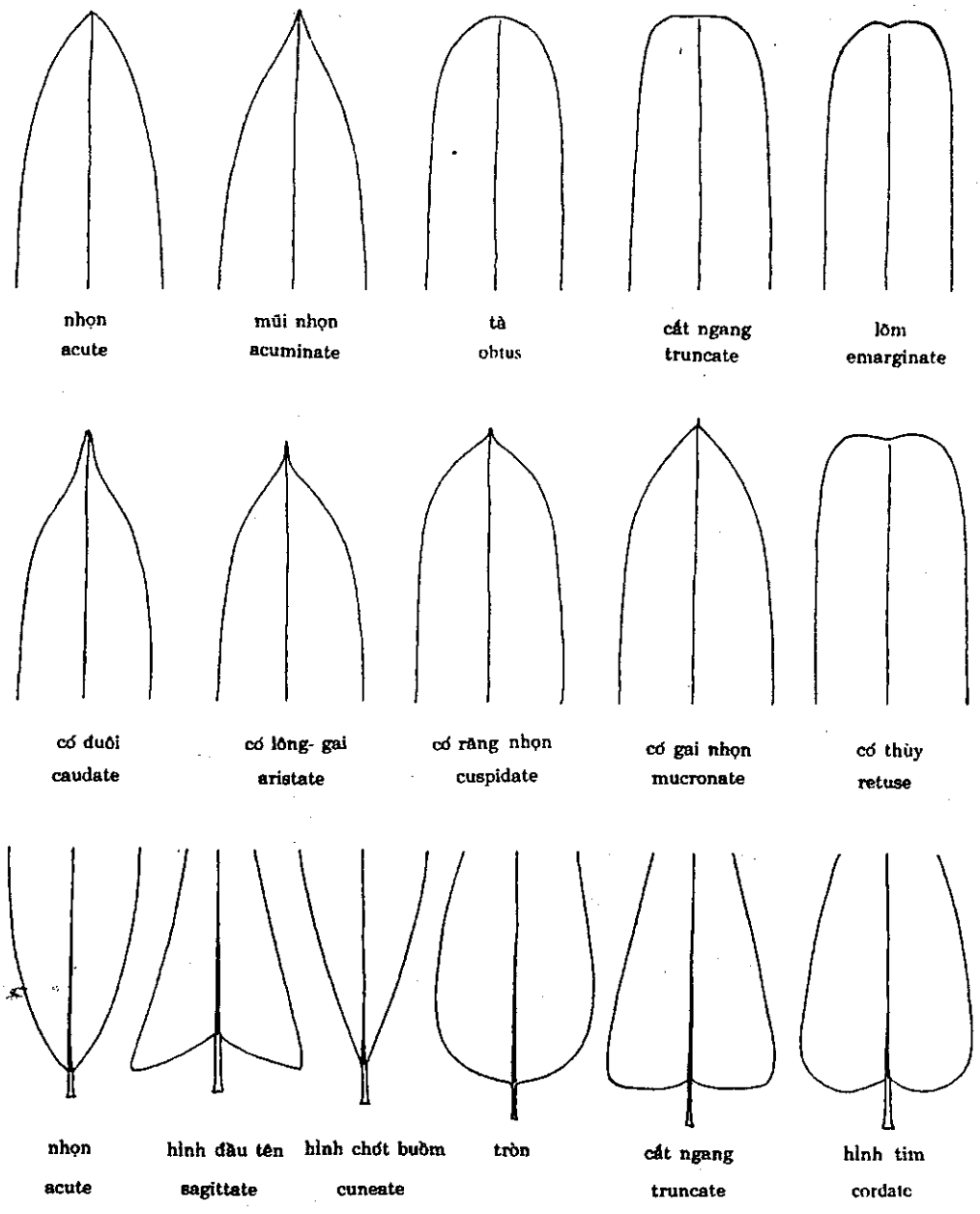

Hình 3 : Hìnhthể của lá.

LÁ-BẸ

Bẹ (sheath) là phần đáy của cuống dẹp ra và ôm lấy thân (hình 1). Vídụ: bẹ Dừa,bẹ Bạc -hà, rau Cần. Lá-bẹ là phiến nhỏ mọc hai bên nách lá (hình 1). O Hòabản, chỗ bẹ tra vào phiến thường có một miếng mỏng ôm lấy thân, gọi là mép (ligule). O họ Răm Polygonaceae, có một ống ôm lấy thân (ocrea, hình 1). O nhiều loài, lá-bẹ biến thành gai; lúc ấy mỗi lá có 2 gai ở nơi gắn, vidụ như ở Mắccõ.

O nhiều lòai họ Đậu, lá-phụ có lá-bẹ phụ (stipelle).

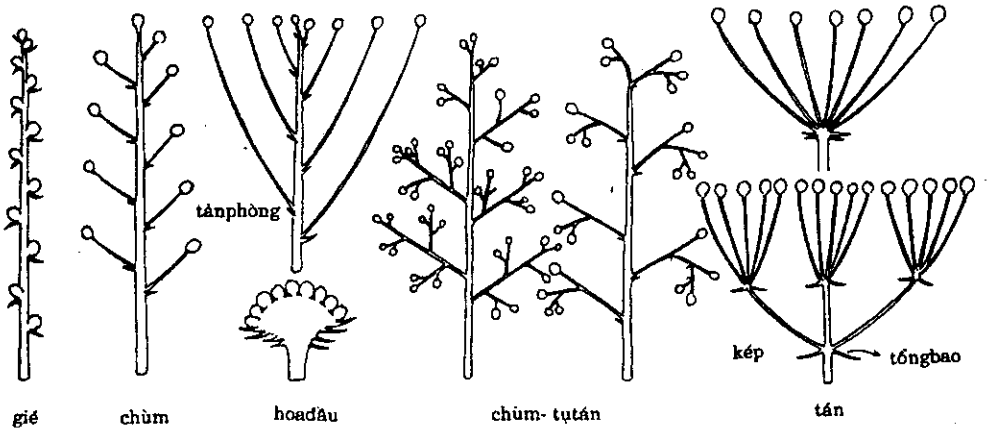

Hình 4 : Các thứ pháthoa.

PHÁT- HOA

Hoa có khi côđộc như Sen, Sú, mọc ở chót nhánh như Sú hay ở nách lá như Bông-dừa. Thường nhiều hoa ghép nhau thành một pháthoa (hoatụ, inflorescence):

a - Chùm (raceme) khi nào có một trục mang nhiều hoa có cọng dài hay ngắn. Vídụ: vài Cơmnguội, Sođũa (hình 4).

b - Gié (spike) khi nào có một trục mang hoa không cọng. Vídụ : Huệ, Mãđề.

c - Tán (ombel) khi nào hoa đơm ở một điểm và có cọng đưa các hoa lên ngang nhau. Vídụ: Ngò, Đinhlăng.

d - Tảnphòng (corymb) giống tán, song hoa gắn dài trên môt trục thay vì một điểm.

đ - Hoađầu (đầutrạng, hìnhđầu, capitule) khi các hoa không cọng, gắn quanh một trục phù ra gọi là đế pháthoa; vídụ: Cúc

e - Tụtán (cyme) là một pháthoa phân nhánh đều. O tụtán nhịphân (dichasium), từ mắt đi ra hai hoa khác, hay hai trục mang hoa gắn như thế. Vídụ: *Statice*.

Ở tụtán đơnphân (monochasium), ở mỗi mắt chỉ có một hoa hay nhánh; tụtán hình đuôi bòcạp, hay đuôi mèo, khi từ mắt chỉ có một hoa hay một trục và hoa luônluôn gắn một bên. Vídụ: Vòivoi.

ê - Chùmtụtán (panicle), dùng theo nghĩa rộng, pháthoa kép, là một chùm mang tụtán hay pháthoa khác. Vídụ: Cách, Xoài, Ngọcnữ...

Tụtán có thể ngắn và gắn chung lại thành một trục gọi là chụm (glomerule). Vídụ như pháthoa của Húng, của *Callicarpa*.

HOA

Hoa mọc ở nách một lá; lá ấy gọi là láhoa (bract,hình 5).

Hoa có thể không cọng (peduncle) hay có cọng. Cọng mang 2 hay 1 phiến gọi lá tiềndiệp hay lá-hoa phụ (prophylls hay bracteole).

Phần của hoa :

1 - Đài (calyx) là các phiến ngoài nhất của hoa. Thường xanh, do các láđài (sepal)

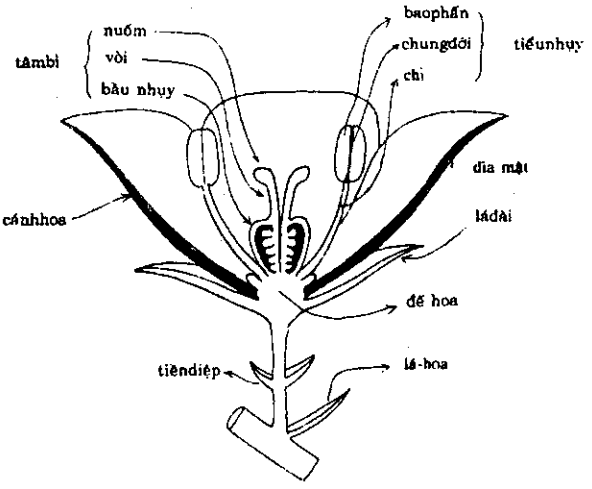

Hình 5 : Các phần của hoa.

làm ra

2 - Vành (corolla) là các phiến ở trong đài. Do các cánhhoa (petal) thường có màu.

Các láđài hay cánhhoa có thể dính nhau hay rời nhau. Khi dính, phần rời là tai (lobes), phần dính là ống.

3 - Nhụy đực là bộphận sinhdục đực của hoa. Nó do tiểunhụy (stamen) làm ra. Mỗi tiểunhụy do một chỉ (filament), mang baophấn (anther) chứa phấn hoa; phần chịu hai baophấn là chungđới (connective).

4 - Nhụy cái là bộphận sinhdục cái. O vài hoa, dễ thấy nó do nhiều đơnvị gọi là tâmbì (carpel) làm thành. Như ở *Sagittaria*, Hường, Sứ, nó do nhiều tâmbì.

Hoa vừa có bộphận đực và bộphận cái là hoa lưỡngphái (bisexual); khi chỉ có nhụy đực hoặc nhụy cái mà thôi, ta có hoa đơnphái (unisexual). Cây đồngchu (monecious) là khi nào có hoa đơnphái, hoa đực và hoa cái ở cùng một cây(vídụ: Khổqua, Dừa, Bắp. Cây biệtchu (dioecious) khi hoa cái ở một cây còn hoa đực ở một cây khác (vídụ: dây Mối, Thốtlốt, *Vallisneria*...). Hoa tạpphái (polygamous) khi nào có hoa đực, hoa cái và hoa lưỡngphái.

5 - Đínhphôi (placentation) là cách gắn của noãn vào thaitòa. Đínhphôi có thể trắcmô (parietal) khi các thaitòa ở phía ngoài thành của bầu nhụy; trungtrục (axile) khi chúng ở phía trục của bầu noãn; trungtâm (central) giống trungtrục mà ngăn không có; tảnlạc (diffus) khi noãn gắn khắp cùng trong tâmbì. O Húng, Cúc, noãn gắn từ đáy (basiliar). O họ Nho, Chunbầu, noãn, trái lại gắn ở nóc buồng noãn và ta có noãn treo (pendent ovule).

TRÁI

Trái mập (fleshy) khi nào phần ngoài hột mềm đi (Chuối, Đuđủ). Đó là một phiquả (berry) khi tất cả phần ngoài mềm đi; khi phần trong cứng và bao lấy hột, ta có một quảnhâncứng (drupe); phần cứng bao lấy hột hay nhiều hột là nhân (stone, pyrena): Càna, Dừa, Xoài, Cóc...